

Петро Бондарчук (Київ)

УЧАСТЬ ВІРУЮЧИХ У БОГОСЛУЖІННЯХ ТА ВІДЗНАЧЕННІ СВЯТ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Однією із царин соціальної історії є соціорелігійна проблематика. Вона включає декілька дослідницьких полів, одним із яких є сфера виконання виконання релігійних обрядів віруючими. У релігійному житті більшості пересічних віруючих саме обряди відігравали найважливішу роль.

Проте дослідники, вивчаючи історію релігії та Церкви в Україні, зовсім не приділяли уваги цьому питанню або висвітлювали його фрагментарно. Серед найбільш ґрунтовних досліджень присвячених релігійно-церковному хиттю повоєнного періоду необхідно відзначити монографії «Церковне життя в Україні. 1943 – 1946» О. Лисенка¹, «Православ'я в новітній історії України», «Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1980-х років», «Греко-католики в Україні» В. Пашенка², «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років» В. Войналовича³, «Випробування вірою» О. Бажана і Ю. Данилюка⁴ та ін. Остання названа робота містить додатки – архівні документи, які стосуються й питань релігійності.

Існують праці українських дослідників, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз», «Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз» І. Андрухів⁵. Дві монографії: «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.» та «Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз»⁶ були написані ним у співавторстві з П. Кам'янським. Регіональну церковну тематику продовжує «Православна церква на Буковині у радянську добу» С. Яремчука⁷, «Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989)», «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 років» Я. Стоцького⁸, та ін. В цих працях піднімається багато проблем церковного життя в УРСР загалом, хоча питання обрядової активності пересічних віруючих як і в попередніх роботах заторкуються дуже рідко.

Беручись до розгляду обрядової активності, хотілося б коротко зупинитися на розумінні обряду і його значенні для людини. Це дасть

змогу краще зрозуміти матеріал, який стосується власне досліджуваного періоду. Звернімося до думки фахівців, у науковій діяльності яких релігійна проблематика займала важливе місце. Відомий французький соціолог Е. Дюркгайм писав: «В усіх випадках основним елементом релігії вважалися уявлення й вірування. Тоді як із цього погляду самі обряди видавалися лише зовнішнім, несуттєвим і матеріальним проявом і вважалися посутньо вартісними... Але віруючі люди, які живучи релігійним життям, мають безпосереднє відчуття того, що його становить, заперечують такий спосіб бачення, кажучи, що він не відповідає їхньому щоденному досвідові»⁹. Дюркгайм вважав, що дії й обряди не менш важливі в релігійному житті, ніж вірування та уявлення.

К.-Г. Юнг, наголошуючи на важливій ролі обряду в житті віруючої людини, зазначав: «Релігійні обряди у всіх формах грають роль посудини, здатної увібрати весь зміст несвідомого. В результаті спрощень, внесених пуританством, із протестантизму були вилучені засоби впливу на несвідоме; в кожному разі пастор був позбавлений звичайних для священика посередницьких функцій (яких так потребує душа). Замість цього індивід сам став відповідати за власні вчинки і наодинці спілкуватися зі своїм Богом. У цьому полягає як перевага, так і небезпека протестантизму. Звідси походить його внутрішній неспокій, який вилився у створення понад чотирьохсот самостійних церков і сект усього за якихось кілька століть, що, звичайно ж, указує на перевагу в ньому індивідуалізму»¹⁰. Враховуючи думки фахівців, які високо оцінюють роль обряду в житті віруючих, зупинимося детально на їхній обрядовій поведінці в досліджуваній період, розбивши його умовно на три підперіоди: середини 1940-х – середини 1950-х років; кінця 1950-х – першої половини 1960-х (період «хрущовської» боротьби з релігією); середини 1960-х – середини 1980-х.

Воєнні лихоліття сприяли зростанню релігійності населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. В тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Релігійне життя активізувалося у багатьох регіонах і після війни. У більшості областей (хоча й не у всіх) кількість осіб, які брали участь у богослужіннях, була значна. В інформаційній доповіді уповноваженого Ради у справах РПЦ за I-й квартал 1945 року зазначалося, що в Сталінській області у звичайні, святкові та недільні дні у містах православні храми відвідують 300–800 осіб, у селищах – 200–600, у селах – 20–50. Серед відвідувачів переважали люди середнього віку обох статей. Молодь і діти склали 8–10%¹¹. Під час великих свят у цьому регіоні окремі храми відвідували навіть десятки тисяч людей. Відповідно до документа, складеного на основі матеріалів уповноважених у справах РПЦ при облвиконкомах

(травень 1948 року), в окремих храмах Києва у святкові дні бувало від 3 до 10 тис. осіб, у храмах Львова – до 15–20 тис. У м. Мукачеві під час свята Успіння Пресвятої Богородиці до монастиря на Чернечій горі збиралося близько 30 тис. віруючих¹². (Раніше він був греко-католицьким. – Б. П.). Особливо людно у храмах було в такі свята, як Великдень, Різдво, Трійця.

В інформації про святкування Пасхи 2 травня 1948 року, поданій в управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченком зазначалося, що в цей день усі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах усіх охочих туди потрапити¹³. Серед відвідувачів було чимало підлітків – дітей шкільного віку, а також військових. За свідченнями уповноваженого у справах РПЦ у Дніпропетровській області Бабасова, на Пасху серед відвідувачів Троїцького собору у Дніпропетровську молодь і діти склали 20–25%, а загальна кількість відвідувачів собору сягала шести тисяч осіб. До Миколаївської церкви діти не лише приходили як відвідувачі, а й приносили паски для освячення¹⁴.

Уповноважений у справах РПЦ у Харківській області Снежко стверджував, що великодні служби в православних церквах 1948 року були людніші, ніж попереднього. Він зазначив, що у храмах Харкова багато молоді. Крім того, серед відвідувачів були окремі групи військових – не лише солдати, а й офіцери. Вони хрестилися і ставили свічки¹⁵. Про збільшення кількості осіб, які відвідали пасхальні богослужіння 1948 року, повідомляв і уповноважений Ради у справах РПЦ у Сталінській області. Він зазначав, що у церквах регіону тоді побувало понад 500 тис. осіб¹⁶. Цифру 300–400 тис. відвідувачів великодніх служб у тому році назвав уповноважений у Чернігівській області¹⁷. Уповноважений у Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%¹⁸. Хоча активізація релігійності була загалом притаманна Україні, проте траплялися і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження динаміки виявів релігійності.

Співвідношення між участю в богослужіннях віруючих у свята та звичайні дні показує статистика у Сталінській області (див. таблицю 3.1)¹⁹.

Таблиця 3.1

Населені пункти	Кількість людей, що брали участь у богослужіннях в окремих храмах		
	У великі свята	У недільні дні та малі свята	У несвяткові дні і в піст
Міста	300–2000	60–700	30–100
Селища	100–1000	50–500	20–80
Села	80–500	10–150	10–40

Отже, бачимо, що найбільша диспропорція між відвідуванням храмів у великі свята та звичайні дні спостерігалася в містах; у селах та селищах розрив був менший. Однак ця статистика не враховувала даних в окремих великих храмах цієї області, де у святкові дні їх відвідувало більше 10 тис. осіб.

В окремих регіонах відвідування храмів у будні впродовж 1940-х років зменшувалося. Так у м. Держинську відвідування церкви 1947 року порівняно із 1946-им зменшилося майже на 70%. Якщо 1946 року в недільні дні церкву відвідували по 100–150 осіб, то 1947-го – не більше 20–50, більшість із них – люди похилого віку²⁰. Уповноважений у справах РПЦ у Харківській області також зазначав, що відвідування церков не зростало, а в деяких випадках зменшувалось, особливо у другій половині 1946 року і на початку 1947-го. Тоді як виконання релігійних обрядів – хрещень, похоронів, вінчань – не лише не знижувалось, а й у багатьох випадках зростало²¹. Схожі ситуації склалися і в багатьох населених пунктів інших регіонів, зокрема Херсонської області²².

Зауважмо, що частого відвідування православних храмів у центральних, південних та східних регіонах не спостерігалось й раніше, особливо в період польових робіт. У «Києвских епархиальных ведомостях» (1882, № 6) священник із Радомишльського повіту писав: «Зайдіть у храм сільський у недільні чи святкові дні з 29 червня по 1 жовтня. Крім десятка хлопчаків та дівчаток та п'яти-восьми старших селян нікого більше не побачите. І це в парафії, яка налічує 700–800 парафіян, а в малолюдних парафіях і тих не буває. Мовчимо вже про дні високоповажні, коли відбувається молитва за государя... коли також дуже рідко збирається народ, за винятком сільських ярмарків». Багато селян замість відвідати церкву у недільні та святкові дні їхали на ярмарок або ж працювали в полі. У кінці XIX ст. у с. Паволоч Сквирського повіту на Київщині, де була зразкова за багатьма показниками православна громада, за словами священника, люди, «віддані церкві і православ'ю», на свято Преображення та Успіння Божої Матері замість відвідування храму «таскали снопи»²³.

В одній із публікацій у «Церковно-общественном вестнике» (1913 рік) зазначалося: «Помічено всюди, що з кожним роком відвідування храму Божого стає все слабше. Храм, повний молільниками, тепер ми бачимо порівняно рідко, хіба в річні свята і такі дні, як Св. Миколая Чудотв., Св. Пр. Іллі, і то думається, зі свідомості народу: не прогнівати б шанованих молитовників! Служби недільних днів, інших шанованих св., здійснюються майже в порожніх стінах храму. Правильно сказав один публіцист, що якимось сумно спостерігав, у храмах співають «Хваліте ім'я Господнє, хваліте раби Господа», а рабів і немає! Якщо ви спитаєте тих, хто не відвідує храм Божий, про причину, то вони завжди цю причину знайдуть: немає часу, самотність, вкажуть на бідність, тобто немає пристойного одягу, а в будь-чому совісно. І водночас ці «раби Господні» ніколи не пропустять якогось «бенкету» й бесіди у своїх рідних і знайомих. Для цього завжди знайдеться час, дістануть одяг, нікого не бентежать часто далекість відстані й погода, хоча б і найнесприятливіша»²⁴. Боротьба радянської влади з релігією значно поглибила ті секуляризаційні процеси, які спостерігалися раніше, і надала їм більш активної ходи.

1950-ті роки позначилися певним послабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувалися у часі від людей, відтак той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Водночас антирелігійна агітація досягала своєї мети. Проте рівень відвідуваності храмів продовжував залишатися доволі високим. 1954 року напередодні Пасхи у Володимирському соборі (Київ) та біля нього, за офіційними даними, одночасно зібралося до 7 тис. осіб, у Благовіщенському соборі (Харків) – понад 4 тис. Ще більше – у південно-східних областях, де було мало храмів. Зокрема у Сталіно молитовний будинок у селищі Ларинка за ніч (напередодні Пасхи) відвідали 1953 року до 25 тис. осіб, а 1954-го – до 60 тис.; молитовний будинок у селищі станції Сталіно 1953-го – до 20 тис. осіб, а 1954-го – до 50 тис.; церкву в селищі Калинівка у цих роках – до 15 тис. і до 30 тис. осіб відповідно; у Макіївці в Троїцькому молитовному будинку 1953 року було до 20 тис., а 1954-го – до 40 тис. осіб.²⁵ Під час святкування Пасхи 1957 року храми м. Сталіно відвідали понад 150 тис. осіб, храми Макіївки – понад 50 тис.²⁶ Молодь серед відвідувачів храмів складала 10–20%, в окремих випадках – до 30%, у Сімферополі із 7 тис. відвідувачів кафедрального собору молоді було до 40%²⁷. На Хрещення Господнє цього ж року п'ять храмів Сталіно відвідали 28 тис. осіб, кафедральний собор Сімферополя – 2,5 тис.²⁸ Жінки складали 70–80% загальної кількості відвідувачів церковних служб, у багатьох випадках близько половини з них – середнього віку²⁹. Чоловіки, переважно похилого віку, в багатьох церквах Києва, Харкова, Сталіно складали 20–30%. Лише в західних областях у храмах було багато осіб різного віку³⁰. Загалом у 1950-х роках рівень відвідуваності православних храмів був нижчим, ніж у

другій половині 1940-х із тенденцією до зниження упродовж десятиріччя. Хоча ми не можемо говорити про різке зниження показників. Більшість храмів у святкові дні залишалися наповнені людьми.

Про велику кількість осіб, які побували у храмах РПЦ у святкові дні, повідомляли представники вищого духовенства. У вітальній промові на честь перебування в Києві голови Коптської церкви (серпень 1957 року) патріарший екзарх всієї України митрополит Київський і Галицький Іоан зазначав: «Наш народ, як і колись, горить вірою і бажанням благочестя. Цим і пояснюється, що у святкові дні храми бувають переповнені народом. Наш народ дуже охоче жертвує на утримання у хорошому стані та в чистоті і на ремонт храмів, крім того, наші віруючі забезпечують духовенство і матеріально»³¹. Як бачимо, митрополит давав високу оцінку релігійності населення. Однак його слова радше стосувалися зовнішніх виявів релігійності, а не її змісту.

Про зниження рівня релігійності в повоєнний період неодноразово повідомляли священики. В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР за січень-травень 1949 року зазначалося, що духовенство жаліється, ніби останнім часом віруючі, якщо й відвідують храм, то здійснюють це з незрозумілих для Церкви мотивів³². Священик Сахаров (с. Гола Пристань Херсонської обл.) заявляв: «Дивне якое ставлення виникло в людей до церкви: заскочила в церкву, перехрестилася, поставила свічку і побігла на базар. Церква порожня, а на базарі тисячі людей»³³. В іншому документі уповноваженого РС РПЦ за 1947 рік вказувалося, що у великі свята храми відвідують не лише молільники, а й інші громадяни, зокрема молодь, бо їй немає куди піти розважитися³⁴. В «Журнале Московской патриархии» (№ 10 за 1959 рік) констатовалося послаблення інтересів до богослужіння. Зазначалося, що нерідко особа, яка перебуває у храмі, «хреститься і кланяється абияк, а не як належить під час здійснюваного богослужіння, часто роблячи це без належної уваги, недбало, стає на коліна, похитає головою, помахав рукою, зображуючи якусь фігуру, але тільки не знамення хреста творить, встане з колін і знову хитання головою і махання рукою, причому думки її далеко перебувають від здійснюваного богослужіння і його внутрішнього змісту»³⁵. Священнослужителям не подобалося формальне ставлення до богослужіння, яке порівняно з довоєнним періодом значно частіше простежувалося із боку віруючих.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують по окремих населених пунктах, можна вважати, що на Пасху у другій половині 1940-х – середині 1950-х років храми РПЦ щорічно відвідували близько 7–9 млн. віруючих усіх конфесій. Менше – на Різдво, Трійцю, коли їх чисельність сягала 6–7 млн. осіб і 1,5–2 млн., а то й менше – у звичайні недільні дні.

Щоб краще зрозуміти результати, яких досягнула радянська влада в подоланні релігійності у 1940–80-х роках, звернімося до статистичних даних 1920–30 років. Інформація, що стосувалася кількості населення, яке виконувало релігійні обряди та відзначало релігійні свята, була опублікована у збірнику «СССР – страна социализма» (див. таблицю 3.2)³⁶.

Таблиця 3.2

Вік	% осіб, які дотримувалися релігійних свят і виконували обряди			
	Чоловіків		Жінок	
	Селяни-одноосібники 1922–1923 роки	Колгоспники 1934 рік	Селяни до вступу в колгосп 1922–1923 роки	Колгоспники 1934 рік
До 24 років	62,6	1,0	71,4	12,2
24–39 років	71,4	3,2	100	26,5
40–59 років	100	14,5	100	47,9

Сприйняття статистики окремо від ситуації у релігійній сфері дає спотворену інформацію. Низька кількість обрядових дій у 1934 році порівняно з 1922–1923 роками означала не так падіння релігійності, як те, що через закриття храмів і відсутність священиків (у зв'язку з їх арештами, відмовами від сану під загрозою репресій) багато віруючих не мали змоги здійснювати обряди. Однак останнє сприяло тому, що в них вкорінювалася звичка не здійснювати їх, що стало вагомою опорою подальшим секуляризаційним процесам.

Не менше уваги, ніж парафіяни РПЦ, а часто й більше, релігійним обрядам приділяли вірні інших конфесій. Із великим пієтетом до святкових богослужінь ставилися старообрядці. Старообрядка М. Полякова так згадувала святкування Вербної неділі в своєму дитинстві в кінці 1940-х років: «До Вербної неділі готувалися за місяць. Вербонька мала бути найгарніша, “котики» – найпухнастіші, квіти потрібно виготовити самому, а де взяти фольгу, щоб прикрасити свічку? І все це потрібно було зберегти в таємниці. До Пасхи готувалося нове вбрання: білизна, панчохи, ситцева сукня, хустина, нова стрічка в косу. В накрохмалену ситцеву хустину клалися для освячення паска і яйця, і статечно, не поспішаючи йшли до храму. Під час читань «Діян апостолів», діти здебільшого засинали, а прокидалися, коли починали співати ірмос «Волною морскою...» (далі йшло описання служби. –

Б. П.). Коли виходили на хресну ходу, молільники оточували весь храм, і це живе кільце з живими вогниками в руках могло зворушити кого завгодно, тільки не можновладців. Учителі стояли збоку і виглядали учнів, районні представники – чи не затесався хто до хресної ходи з місцевої інтелігенції»³⁷. Старообрядці значно частіше відвідували свої храми, ніж прибічники РПЦ, крім тих місцевостей, де їхні діючі церкви були відсутні. Проте в окремих місцевостях, де старообрядців проживало мало, в повоєнний період спостерігався занепад релігійного життя. Так у с. Слобода Леніна Розважівського району Київської області старообрядницьку церкву відвідували 6–8 осіб, у релігійні свята – 15, у зимовий час майже ніхто³⁸. Такі факти, однак, не були масовими.

Істинно-православні християни, на відміну від парафіян РПЦ, які часто працювали у святкові дні, більш ретельно ставилися до їх відзначення. Богослужіння в них здійснювалося по-різному. В тих групах, де були особи, посвячені у чернечий чи інший сан, літургія виконувалася повністю, крім тих місць, які читав священник. У деяких групах літургію здійснювали й непосвячені особи³⁹. В середовищі ППХ були поширені сповіді різних форм. Парафіяни могли сповідатися у священників, які розірвали стосунки з РПЦ, очно чи заочно. В останньому випадку інформацію про свої гріхи людина подавала у письмовій формі через зв'язківців, які передавали ці записки священнику, а той уже в письмовій формі відпускав їх чи накладав епітимію. Траплялися публічні покаєння, де віруючі ставали по черзі перед іконами і розкаювалися. Бувало, що «гріхи відпускали» лідери громад. Існувало також колективне негласне покаєння, коли віруючі пошепки просили прощення гріхів⁴⁰.

Продовжували відвідувати свої богослужіння у цей період і греко-католики, хоча стикалися при цьому зі значними труднощами, обумовленими ліквідацією структур УГКЦ в УРСР. Так після ліквідації греко-католицьких громад та монастирів після Львівського собору до 1950 року Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих⁴¹. Однак це не означало, що вірні УГКЦ припинили брати участь у богослужіннях, вони просто приймали інших форм.

Поширеними стали підпільні богослужіння, які здійснювали греко-католицькі священники. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православну церкву, позаяк вона «еретична» і «язичницька»⁴².

Ось як після ліквідації УГКЦ відбувалися підпільні служби в греко-католиків за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»⁴³. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Літургія, яку передавало радіо Ватикану, поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»⁴⁴.

Уповноважений РС РПЦ у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (ідеться про священників, що приєдналися до РПЦ. – авт.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»⁴⁵. У с. Клювинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений 1948 року на парафію священник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали “московським попом» і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...»⁴⁶. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму, незважаючи на ліквідацію УГКЦ.

Багато священників також продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч наприкінці 1950-х років заявляв, що близько половини духовенства благочиння не ставиться щиро до православ'я⁴⁷.

Активність у відвідуваннях богослужінь демонстрували римо-католики. В діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні було присутньо від 150 до 250 осіб, а на Пасху (18 квітня 1954 року) зібралося близько 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів⁴⁸. У костьолі Житомира на Пасху цього ж

року було присутньо 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь⁴⁹. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалося 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі було присутньо до 3 тис.⁵⁰ У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області на Пасху (1954 року) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% – молоді, а на другий день – 2 тис. Священик висповідав 3,5 тис. віруючих⁵¹. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед святом.

Значний рівень відвідуваності костьолів спостерігався й під час інших свят. У кафедральному костьолі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 року було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень – до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня було робочим днем⁵². У костьолі в Ужгороді наприкінці 40-х – на початку 50-х років на ранкових недільних службах було присутньо 50–100 осіб, на денних – до 400, вечірніх – 100–150⁵³. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, це були доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костьолів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П. Вільхового про діяльності РКЦ. У с. Жданове Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята 1952 року було присутньо близько 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 парафіян), у м. Бар – 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району – 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району – 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян)⁵⁴. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь і жителі сусідніх сіл.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, у 1940-х роках ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно менша, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьолі окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися 1952 року, була в 10–15 разів меншою, ніж присутніх на богослужінні⁵⁵. Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. Як ми зазначали раніше, в окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Найактивніше відвідування богослужінь було притаманне в цей період протестантам. Зокрема в Березівському районі Закарпатської області в найбільших громадах реформаторів відвідуваність молитовних

будинків у дні релігійних свят у середині 1950-х років була така: в м. Берегове (кількість віруючих за офіційними даними – до 1,5 тис. осіб) відвідували молитовні будинки 1–1,2 тис. осіб; у с. Гать (до тисячі віруючих) – 250–350; у с. Гараздівка (300 віруючих) – 200–250⁵⁶. У с. Береги Березівського району в дні релігійних свят причастя приймали 1952 року 150–200 реформаторів, 1953-го – 200–250, 1954-го – 300–350⁵⁷. Така ж ситуація склалася і в багатьох інших громадах реформаторів.

Багато нелегальних релігійних протестантських течій проводили молитовні зібрання вночі. Так 1949 року група п'ятидесятників із с. Олександрівка Бородінського району Ізмаїльської області проводила нелегальні зібрання у різних будинках майже щоночі. На них були присутні і проповідники з інших регіонів. Почалося навіть формування нелегальної недільної школи для дітей і гуртків для юнацтва⁵⁸. Таку тактику обирали й деякі інші нелегальні протестантські організації.

Не в усіх релігійних організаціях релігійні зібрання передбачали молитви та слухання проповіді священника чи пастора. У свідків Єгови це були радше семінарські заняття, на які віруючі приходили для того, щоб вивчати релігійну літературу⁵⁹. Своєю специфікою відзначалися й релігійні зібрання окремих інших невеликих конфесій.

Певну активність у відвідуванні синагог у святкові дні демонстрували іудеї. У Києві, за офіційними даними, у перший день Пасхи (Песах) 1953 року синагогу відвідало до 2 тис. осіб, а 1954-го – 3,5 тис.; у Житомирі відповідно – 350 і 500; у Львові – 2 тис. і 2 тис.; у Жмеринці – 400 і 950; у Бершаді – 300 і 600; у Чернівцях – 180 і 550⁶⁰. Таке різке розходження в цифрах у 1953 і 1954 роках можна пояснити, зокрема, й тим, що зі зміною керівництва держави багато іудеїв перестали боятися можливих звинувачень у сіонізмі, космополітизмі та інших «злочинах», що мали широке розповсюдження в останні роки перебування Й. Сталіна при владі.

Багато віруючих бувало в синагогах у період осінніх релігійних свят. Так у Йом-Кипур (Судний день) синагоги Києва 1954 року відвідало до 3 тис. осіб, а 1956 року – до 3,5 тис.; у Львові – 3 і 4 тис.; у Херсоні 1953 року – 4 тис., а 1956-го – понад 5 тис.; у Жмеринці – до 700 і 1200 осіб; у Дрогобичі – 180 і 550 осіб⁶¹. В Одесі синагогу в найбільші осінні свята 1949 року відвідало до 10 тис. осіб⁶². Багато віруючих не вміщалися у синагогах і залишалися у дворі або на вулиці⁶³. Різке зниження відвідуваності синагоги пояснювалося «широкою політмасовою роботою» партійних організацій Одеси⁶⁴.

Велика кількість відвідувачів синагоги спостерігалася лише на великі свята, по суботах та в маленькі свята їх могло бути в кількадесят разів менше. Зокрема в середині 1950-х років у Києві в такі святкові дні як іудейський Новий рік, Куші, Судний день синагогу відвідувало від 10

тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідуваність становила 150–2 тис. осіб⁶⁵.

Ось як описує відвідуваність синагоги у Львові під час осінніх єврейських релігійних свят 1949 року уповноважений РСРК у Львівській області П. Кучерявий: «...3 жовтня о 2 годині дня зайшов до будівлі синагоги, в якій було до 450 осіб, тобто приміщення і двір синагоги були переповнені єврейським населенням, навіть проїздний провулок Вугляна навпроти синагоги був заповнений євреями й єврейками»⁶⁶. Проте що стосується днів звичайних богослужінь, то тут відвідуваність була низькою порівняно зі святковими.

Багато іудеїв не мали змоги відвідувати синагогу з причин, які від них не залежали. Ось як характеризує релігійне життя іудеїв у Харкові Є. Котляр: «Усі наступні 40 років (після 1949 року, коли єврейська громада була знята з реєстрації. – Б. П.), аж до офіційної реєстрації Харківської іудейської релігійної громади у 1989 році, легітимного релігійного життя в місті не існувало. Підпільна громада десятки разів змінювала дислокацію»⁶⁷. Про підпільні зібрання харківської іудейської громади на приватних квартирах повідомляють і документи державних органів⁶⁸. І це стосувалося не лише Харкова.

Звісно, така ситуація не влаштувала багатьох віруючих. В інформації про відзначення 1956 року осінніх релігійних свят за підписом уповноваженого РСРК в УРСР В. Вільхового вказується, що віруючі-євреї неодноразово зверталися із проханням дозволити відкрити синагоги та організувати міньяни (тобто дозволити здійснювати молитовні зібрання на приватних квартирах віруючих)⁶⁹. Проте відповіді владних органів, що контролювали релігійну сферу, були переважно негативні.

У повоєнний період діяльність релігійних іудейських громад часто виходила за суто релігійні межі й торкалася широких проблем суспільного життя. Так громада Львова у другій половині 1940-х років забезпечувала працевлаштування, надавала матеріальну допомогу, студентам – стипендії, а тим, хто цього потребував, – посилене харчування та медикаменти, юридичну та медичну допомогу тощо⁷⁰. Така специфіка діяльності позначалася і на проведенні зібрань. П. Вільховий повідомляв: «Якби сторонній спостерігач потрапив на зібрання релігійної громади, він подумав би, що присутній на зібранні громадської організації, яка взагалі не має жодного органічного зв'язку із задоволенням релігійних почуттів і потреб єврейського населення. Зібрання було обставлене великою помпезністю, заздоровницями і криками «ура» на честь Йосипа Віссаріоновича Сталіна»⁷¹. У документі зазначалося, що були застосовані заходи, щоб «замкнути релігійне життя у стінах синагоги, позбавити ритуал усього непов'язаного з релігією»⁷².

Все це пояснюється просто. Іудейська громада мала риси специфічно національної організації, а у цей період в УРСР не існувало ні єврейських клубів, ні театрів, ні шкіл, ані засобів масової інформації. Відтак національна ідентифікація, як зазначає В. Єленський, «офіційно могла здійснюватися тільки через синагогу... Синагога через свою унікальність, як єдиний єврейський інститут, виконувала найрізноманітніші функції: тут обговорювалися специфічно етнічні проблеми, намічалися шлюби, зав'язувалися знайомства, відбувався обмін літературою і т.д.»⁷³. Отже, національні інтереси і намагання зберегти свою національну ідентичність спонукали багатьох євреїв відвідувати синагогу, яка ставала для них центром не лише релігійного, а й національно-культурного життя. Ця тенденція зберігалася впродовж усього досліджуваного періоду.

¹ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 404 с.

² Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.

⁴ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000. – 329 с.

⁵ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: Історико-правовий аналіз – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; Його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – 432 с.

⁶ Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.; Їх же. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – 362 с.

⁷ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.

⁸ Стоцький Я. Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989). – Тернопіль, 2003. – 432 с.; Його ж. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 роках. – К., 2008. – 510 с.

⁹ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. Пер. з фр. – К., 2002. – С.388.

¹⁰ Юнг К.Г. Психологія і спасення душі // Юнг К.Г. Бог і бессознательное. – М., 1998. – С.78.

- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 72.
- ¹² Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 6.
- ¹³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5317. – Арк. 15.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 16.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 17.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 103.
- ²⁰ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 15.
- ²¹ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 102,105.
- ²² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 244-245.
- ²³ Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. пр. / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії. – К., 1997. – С. 228-229.
- ²⁴ Тульській. Новогоднія думи сельскаго пастыря // Церковно-общественный вестникъ. – 1913. – №1. – 3 января. – С. 2.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3532. – Арк. 37.
- ²⁶ Там само. – Оп. 30. – Спр. 666. – Арк. 94.
- ²⁷ Там само. – Арк. 95.
- ²⁸ Там само. – Арк. 96, 39; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 96; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1-2.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 2.
- ³¹ Там само. – Спр. 161. – Арк. 41-42.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 13.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 63-64.
- ³⁵ Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Львов, 1976. – С. 120-121.
- ³⁶ СССР – страна социализма. – М.: Ред. Изд. Упр. ЦУНХУ Госплана СССР и В/О Союзучет, 1936. – С. 65.
- ³⁷ Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С. 279-280.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 137.
- ³⁹ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977. – С. 114.
- ⁴⁰ Там само. – С. 116-117.
- ⁴¹ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. – Вип.2. – К., 2005. – С. 375.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 89.
- ⁴³ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989). – С. 131-132.
- ⁴⁴ Там само. – С. 132.

- ⁴⁵ Там само. – С. 116-117.
- ⁴⁶ Там само. – С. 121.
- ⁴⁷ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С. 309.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 111-112.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 112.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 113.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохитні. – К., 2001. – С. 93-94.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 8.
- ⁵⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... – С. 92-93.
- ⁵⁵ Там само. – С. 92-93.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 195. – Арк. 19.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 21.
- ⁵⁸ Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис... канд. іст. наук / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – Арк. 113.
- ⁵⁹ Яроцкий П.Л. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К., 1979. – С. 244.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 109.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 4263. – Арк. 259.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 43.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 260.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 44.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 196. – Арк. 15.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 65. – Арк. 12.
- ⁶⁷ Котляр Є. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: Зб. наук. праць: Матеріали конф. 28–30 серпня 2001. – К., 2002. – С. 322.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 409. – Арк. 15.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 258.
- ⁷⁰ Крайзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. Київ, 8–9 грудня 1994 р. – К., 1995. – С. 96.
- ⁷¹ Там само. – С. 97.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Сленський В. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм в контексті політичної історії України післяжовтневого періоду // Політика і час. – 1991. – №16. листопад. – С. 72.